

סימן יג

אמירת "והוא רחום" בלילות חוה"מ והנהגות חוה"מ

שאלה:

בקהילתנו ברמת מגשימים המנהג הוא שבימי חוה"מ בתפילת ערבית אין אומרים "והוא רחום" בתחילת התפילה אלא מתחילים ב"ברכו". מהו המקור למנהג זה.

תשובה:

קדושה ותקנוהו נמי בפסוקי דזמרה בשביל ליל שבת דכתיב (במדבר כ"ח י') עולת שבת בשבתו ולא עולת חול בשבת, וכן ביר"ט, ולכך תיקנו לומר והוא רחום בתפילת ערבית משא"כ בשחרית ומנחה לפי שבאותן התפילות היו מקריבין תמידין והיו מכפרין, ובתפילת ערבית אין מי יכפר ותקנו בה לומר והוא רחום".

וביאר הפמ"ג במשב"ז (שם), דתמיד של שחר מכפר על עבירות לילה ותמיד של בין הערביים על עבירות יום, ומשם ואילך עד הלילה אין מי שיכפר כי האיברים כבר נקטרו. ומוסיף הכלבו (הובא בב"י שם): "ועוד שכל היום אדם חוטא ובערב צריך אדם לומר כפרה על חטאו".

ובמחזור ויטרי (סוף סי' ב') כתב באופן דומה: שהטעם שנהגו לומר "והוא רחום" בערבית הוא ע"פ הכתוב "צדק ילין בה" ואמרו במדרש (שיר השירים רבה פרשה א' סוף פסקה ט') "מעולם לא לן אדם בירושלים ובידו עוון, כיצד, תמיד של שחר מכפר על עבירות שנעשו בלילה, ביהמ"ק קיים היו התמידים מכפרים, ועכשיו שחרב ואין לנו אלא התפילה הקדימו לתפילת ערבית והוא רחום יכפר עוון, וגם בתפילת שחרית אנו אומרים 'והוא רחום' בסדר קדושה, כי התפילות כנגד התמידים".

ובאורחות חיים (הלכות תפילת ערבית אות א') הוסיף, לפי שג' כתות של מלאכי חבלה נרמזות בפסוק והוא רחום והם: משחית, אף, חימה, שיש להם רשות לחבל בלילה שנאמר "בו תרמוש כל חייתו יצר", שהם המזיקים, וכדי למנוע מהם לחבל, אנו קוראים הפסוק

א. מקור מנהג אמירת "והוא רחום" בערבית

הטור באו"ח (סי' רל"ז) כתב: "סדר תפילת ערבית: אומר והוא רחום", והוסיף ג' טעמים לכך:

א. "לפי שבשחרית ומנחה יש תמידין שמכפרין, אבל ערבית שאין תמיד לכפר תקנו לומר והוא רחום". וכן מובא בשיבולי הלקט (סי' מ"ט) בשם רבינו אליעזר הגדול.

ב. "ויש אומרים לפי שנהגו ללקות ערבית לאחר שחטאו כל היום ובמלקות מתכפר להם, לכך נהגו לומר אחר המלקות והוא רחום".

ג. "וגם מפני שאומרים אותו שלש פעמים בשעת המלקות כי יש בו שלוש עשרה תיבות הרי לשלש פעמים ט"ל תיבות כמנין המלקות".

והב"י (שם) הביא את דברי הכלבו (סי' כ"ח): "משום דאמרינן (במד"ר כ"א י' ט') לעולם לא לן אדם בירושלים ובידו עוון שתמיד הבוקר מכפר עונות הלילה ותמיד הערב מכפר עונות היום, ולכך תיקנו ערבית ושחרית לחלות פני המקום שיכפר עוונותינו יומם ולילה, שחרית אנו אומרים אותו בסדר

"והוא רחום יכפר עוון ולא ישחית" – כנגד משחית; "והרבה להשיב אפו" – כנגד אף; "ולא יעיר כל חמתו" – כנגד חימה.

ב. אמירת "והוא רחום" בליל שבת

בעניין אמירת "והוא רחום" בשבת כתב הטור (או"ח סי' רס"ז): "ונוהגין בספרד לומר והוא רחום כבשאר הימים [קודם ברכו], ובאשכנז אין נוהגין לאמרו, ולפי הטעם שכתבתי למעלה (ריש סי' רל"ז) שאומרים אותו בשביל המלקות ראוי שלא לאמרו בשבת".

וכתב שם הפרישה (ס"ק ג') דאע"פ שהטור כתב גם טעם אחר לאמירת והוא רחום, כיוון שאין לנו קרבן תמיד לכפר, ואם זה הטעם, א"כ יש עניין לאומרו גם בליל שבת, "אפשר דמכל הטעמים יחד אומרים אותו, וכיוון דחד טעם יתא בשבת משום הכי אין אומרים אותו".

ובאורחות חיים (שם) הוסיף טעם מדוע אין אומרים אותו בשבת, "לפי שלא ניתן רשות למלאכי חבלה לחבל כשאר ימות החול שניתן להם רשות כמ"ש 'בו תרמוש כל חיתו יער'... ומשעה שקדש היום אין רשות למחבלים לחבל".

והכל בו (סי' ל"ה) כתב בטעם, שאין אומרים והוא רחום בשבת "לפי שהוא תחינה, ואין שואל צרכיו בשבת פן יתעצב בה, ואסור לאדם שיהיה עצב בה, ולכך אין אומר אמצעיות שמא צריך לאחת מהן ויתעצב".

ובשו"ת הגאונים שערי תשובה (סי' פ') מביא, שאין אומרים "והוא רחום" ולא "שומר את עמו ישראל" – "דהכי קי"ל לעניין והוא רחום תקינו ליה בערבית משום שעת הדין לחייבים גיהנם, בשבת אין שם

דין כלל ואין צריך לומר וה"ה לשומר את עמו ישראל... וכן כל זמן בחול שהשרים ממונים על העולם צריך לומר שומר את עמו ישראל כי כמה הם המקטרגים לישראל בכל יום, כיון שנכנס שבת כולם זים ממקומם ונשגב ה' לבדו והרי הצאן תחת סוכת שלום נשמרים וע"כ צריך לומר הפורש סוכת שלום... ובמוצ"ש כולם חוזרים למקומם ומעמידים משמרות משבת לשבת".

ובוהר הקדוש פרשת תרומה (דף ק"ל ע"א) מובא, שבבילה מענישים את הרשעים בגיהנם כפלים מביום, ולכן המזיקים השולטים בגיהנם מתפשטים בלילה בעולם ויכולים להזיק. ובשביל זה מקדימים ישראל לומר קודם תפילת ערבית והוא רחום, כדי שניצל מפחד הגיהנם, ובשבת שלא נמצא פחד דין הגיהנם ולא דין אחר, אסור לעורר את הדין באמירת והוא רחום, שהוא בזיון לקדושת השבת. (עפ"י פירוש מתוק מדבש שם).

ועוד מובא בוהר (שם דף קל"ה ע"ב), שכשנכנסת השבת, כל הדינים מסתלקים ממנה ואין שליטה לחיצוניים, וכל ישראל מתעטרים בנשמות חדשות (כמופיע ב'כגוונא' האמור ע"י נוסח ספרד לפני 'ברכו') ומוסיף הזוהר 'ואסיר לעמא קדישא למפתח לגבה בפסוקא דדינא כגון והוא רחום וגו', בגין דהא אתפרשת מרזא דסטרא אחרא וכל מארי דדינין אתפרשו ואתעברו מינה". וביאר ה'מתוק מדבש' (שם) דאסור לעם הקדוש לפתוח בליל שבת בפסוק 'והוא רחום' הרומז על שליטת הדין, כי בשבת כל בעלי דינים נפרדו ונסתלקו ממנה ומי שמעורר הדין למטה ע"י אמירת והוא רחום, הוא גורם לעורר את הדין למעלה עיי"ש.

וכתב בשו"ת יחו"ד (ח"ה סי' מ"ה) דאף

דלפי הטעם שהביא הטור שנהגו לאומרו לאחר המלקות נראה דבחוה"מ מכיוון שיש בו מלקות א"כ מהאי טעמא ראוי לאומרו. וכן לפי הטעם שכתב הכלבו (סי' כ"ח) "לפי שאין אברי תמיד הערב קרבים בליל שבת דכתיב 'עולת שבת בשבתו' ולא עולת חול בשבת וכן ביו"ט". א"כ בחוה"מ לא שייך האי טעמא, ויש לאומרו.

אולם, לפי מה שכתב הכלבו (סי' ל"ה) שאין לומר בשבת "לפי שהוא תחינה, ואין שואל צרכיו בשבת פן יתעצב בה, ואסור לאדם שיהיה עצב בה ולכך אין אומר אמצעיות שמא צריך לאחת מהן ויתעצב" יש לדון, דמחד גיסא י"ל שאין לאומרו בחוה"מ משום מצוות ושמחת בחגך הנוהגת גם חוה"מ, אך מאידך גיסא הרי השווה הכלבו את תחינת "והוא רחום" לשאילת צרכים, ובחוה"מ יש שאילת צרכים בתפילת שמונה עשרה. אלא שהא גופא קשיא, מדוע לא חששו בחוה"מ שמא ייעצב בשאלת צרכים, ולכאורה היה מקום לחלק בין הזכרת עוונות שזהו עצב גדול לבין בקשת פרנסה, רפואה וכדו' שהתירו בחוה"מ. מ"מ באורחות חיים משמע שלא חילק ביניהם ולפי טעם זה יש לאומרו בחוה"מ.

גם לטעם של תשובות הגאונים שהשווה בין אמירת "והוא רחום" ובין אמירת "שומר עמו ישראל", מכיוון שבחוה"מ אומרים "שומר עמו ישראל לעד" נראה שהוא הדין שיש לומר "והוא רחום".

אך לטעם הזה"ק שאין לעורר הדינים בע"ש, וקדושת השבת מעבירה את הדינים והמזיקים – יש לעיין האם האי טעמא שייך גם בחוה"מ או רק בשבתות וימים טובים.

והנה, בספר משמרת שלום לגאון רבי שלום מקוידנוב זצ"ל (בסי' ל"ג סעיף א') כתב

שהטור כתב שמנהג הספרדים לאומרו בליל שבת, "מ"מ בהגלות נגלות דברי הזוהר חזרו רבני ספרד לנהוג שלא לאמרו, וכמנהג אשכנז וצרפת, שהובא בספר המנהיג והטור שם, וכ"כ רבי דוד אבודרהם (דף ל"ח ע"ב). וכן כתב בכה"ח (רס"ז ס"ק ה') ובשו"ת יביע אומר (ח"ט האו"ח סי' ל"ו) האריך להוכיח, שהזוהרות לא לומר והוא רחום בשבת זה נאמר רק בתחילת תפילת ערבית וכדברי הזה"ק "ואסור לעמא קדישא למפתח לגבה בפסוקא דדינא" וכו' אבל לאומרו בפסוקי דזמרא שפיר דמי, וכ"כ החיד"א עיי"ש.

ג. אמירת "והוא רחום" בליל יו"ט

מכל המקורות שלעיל משמע שאין אומרים והוא רחום בליל שבת. וכתב הרשב"א (ח"א סי' ת"ע) "והזכרת פסוק 'והוא רחום' בשבת ויו"ט, שאמרת, הכל הוא לפי המנהג", ומשמע שמשווה את שבת ויו"ט אהדדי. וכן נראה שהטעם שכתב הטור לא לאומרו בשבת (שאינן מלקות) שייך גם ליו"ט. וכן לפי מש"כ האורחות חיים יו"ט שווה לשבת, שאף ביו"ט אין אומרים 'שומר עמו ישראל לעד', וכן אין אומרים בו תחינה. וכן מפורש בכלבו: "לפי שאין אברי תמיד הערב קרבים בליל שבת... וכן ביו"ט" עיי"ש. וכן נראה, שהטעם של שו"ת הגאונים שייך ג"כ לגבי יו"ט.

ד. אמירת "והוא רחום" בערבית של חוה"מ

והנה, עפ"י הטעמים לעיל, לגבי אי אמירת "והוא רחום" בשבת וביו"ט, יש לדון האם האי טעמא שייך גם בחוה"מ או לא.

אלא אף בחוה"מ, דכיוון שיש בכל אחד מהם השראת נשמה יתירה, כל יום מהם כפי מדרגת קדושתו, לכך גם בהם אין לאומרו. וכן כתב בסידורו כנסת הגדולה (ח"ב עמ' שפ"ד). ותירץ (שם פרק כ"ב) מדוע יש בשמים רק במוצ"ש ולא במוצאי יו"ט, וכן מדוע יש במוצ"ש הנכנס לחוה"מ. ושם הביא ראיות שבחוה"מ קיימת נשמה יתירה במדרגה נמוכה, מלשון תיקוני הוזהר (תיקון כ"א דף מ"ד ע"ב): "אבל נשמתא יתירה בשבת וביומין טבין ובכל מוספין אימיא עלאה תוספת רוה"ק". וכן מופיע בספר טעמי המנהגים בשם ספר יסוד ושורש העבודה (שער ט'). וכ"כ הרב ראובן מרגליות זצ"ל בספרו שערי זהר על ביצה דף ט"ז עיי"ש.

ה. מעשה רב

בספר 'מועדי הראיה' לרמ"צ נריה זצ"ל (עמ' ק"ח) מובא, ש'בלילות חוה"מ היה שליח הציבור בתפילת ערבית מתחיל לפי הוראת הרב (מרח הגראי"ה קוק זצ"ל) ב'ברכו', ולא אמרו קודם לכן פסוקי והוא רחום'.

וכן מובא בספר 'מתוך התורה הגואלת' לרב אביהו שוורץ שליט"א (ח"א עמ' קי"ח) בשם הרצי"ה קוק זצ"ל וז"ל: "אצלנו נקבע (בישיבת מרכז הרב) שבמעריב שבמועד לא אומרים 'והוא רחום'. נמשך עוד מבויסק. רבי יעקב מבויסק בעל תשובות 'זכרון יעקב' תיקן זאת, זכירת המועד באופן מיוחד". [מדובר ברבי יעקב בנדלמן זצ"ל מחבר ספר 'זכרון יעקב' שהיה רבו של בויסק. מרח הרב זצ"ל שימש ברבנות בויסק לאחר רבנותם של הגאונים רבי מרדכי עלישברג זצ"ל ורבי יחזקאל ליפשיץ זצ"ל, שגם הם נהגו כן. ומרח הגראי"ה קוק זצ"ל המשיך לנהוג כן אף בא"י. (ובסידורו עולת ראייה לא נזכר מנהג

"אבא מארי ז"ל (האדמו"ר רבי ברוך מרדכי ז"ל) לא היה אומר והוא רחום וגו' בלילי חוה"מ קודם ברכו. וכתב שם (בס"ק א') דמקורות הוזה"ק (שהובא לעיל) לא לומר בשבת "כן הוא ביו"ט כי יו"ט כשבת ע"כ בחוה"מ דהוא ג"כ מקרא קודש ואין בו פחד דגיהנם ר"ל, ולא דינא אחרא ואתפרשת מס"א א"כ אין לעורר דינים ר"ל, וכל מה דאפשר להשוות חוה"מ ליו"ט בעניינים כאלו צריך להשוות ובוהו מכבד את המועדות". הרי מפורש דנמנע מלומר והוא רחום בחוה"מ.

וכן כתוב בספר מנהגי קומרנא (סי' שי"ח) שבחוה"מ אין אומרים 'והוא רחום' בערבית. וכן בלוח דבר בעיתו לרב גנוט (בתאריך ט"ז תשרי) מביא שחסידי קרלין סטולין לא אומרים 'והוא רחום' ומתחילים מהפסוק ה' הושיע.

וכן כתב בשו"ת עולת יצחק (לרבי יצחק רצאבי שליט"א) ח"ב סי' צ"ד בשם המקובל רבי שלמה הכהן בעל ספר לחם שלמה (מחכמי תימן לפני כשלוש מאות וחמישים שנה), שבימים שיש בהם מוסף כר"ח וחוה"מ אין אומרים 'והוא רחום'. והביא את שו"ת פעולת צדיק (ח"ג סי' רע"ה) שחלק וסבר לאומרו אף בליל שבת ויו"ט, וסיים שכל המנהגים יש להם על מה שיסמכו ואין לגעור באחד מהם.

וכן כתב בשו"ת 'יצבור יוסף בר' לרבי יוסף צוברי (ח"ב סי' י"א) דבכל יום שיש בו השראת נשמה יתירה אסור לומר בו 'והוא רחום', והוסיף, שלא רק בשבת ויו"ט [ואף ביו"ט יש נשמה יתירה, עיין רשב"ם פסחים דף ק"ב ע"ב, לכן אין בשמים במוצ"ש שחל ביו"ט, וכן כתב רש"י בספר הפרדס (סדר ליל פסח) וכן כתב ברוקח (סי' שנ"ו) עיי"ש].

זה, וכנראה שנשמט למרן הרצי"ה בעריכתו את ההלכות בסידור].

וזו, וכנראה שנשמט למרן הרצי"ה בעריכתו את ההלכות בסידור].

וכן נהג הגר"ש דבליצקי זצ"ל (מובא בקונטרס פסקי מרן הראי"ה קוק זצ"ל לחג הפסח לרב עמיחי כנרתי שליט"א עמ' 47).

וכן נהג הגר"ש דבליצקי זצ"ל (מובא בקונטרס פסקי מרן הראי"ה קוק זצ"ל לחג הפסח לרב עמיחי כנרתי שליט"א עמ' 47).

ונראה להוסיף, שכפי שבהלכות שבת כתב הפרישה (או"ח סי' רס"ז ס"ק ג') דגם אם רק לפי חלק מטעמי המנהג לומר 'והוא רחום' אין ראוי לאומרו בשבת (כמובא לעיל) – אין אומרים אותו, ד'אפשר דמכל הטעמים יחד אומרים אותו', וא"כ דון מינה ואוקמי באתרין, דה"ה בחוה"מ דאם חד טעם ליתא בחוה"מ, א"כ אין לאומרו. וכפי שכתבנו יש כמה טעמים למה לא לאומרו, וע"כ במקום שנהגו לא לאומרו, יש להם אילן גדול להישען עליו.

ונראה להוסיף, שכפי שבהלכות שבת כתב הפרישה (או"ח סי' רס"ז ס"ק ג') דגם אם רק לפי חלק מטעמי המנהג לומר 'והוא רחום' אין ראוי לאומרו בשבת (כמובא לעיל) – אין אומרים אותו, ד'אפשר דמכל הטעמים יחד אומרים אותו', וא"כ דון מינה ואוקמי באתרין, דה"ה בחוה"מ דאם חד טעם ליתא בחוה"מ, א"כ אין לאומרו. וכפי שכתבנו יש כמה טעמים למה לא לאומרו, וע"כ במקום שנהגו לא לאומרו, יש להם אילן גדול להישען עליו.

ד. ראוי להימנע עד כמה שאפשר מעשיית מלאכה במועד אף בדבר המותר. וחכם שאסר דבר האבד בחוה"מ כדי למנוע פרצה בכל המלאכות, אין חכם אחר יכול להתיר (ערוה"ש שם עפ"י המג"א).

ו. דינים נוספים שבהם שווה חוה"מ ליו"ט

ה. ראוי להקפיד בחוה"מ לברך את חברו ב'מועדים לשמחה', ולא בברכת "בוקר טוב" או "שבוע טוב" כבימים רגילים (מעשה רב להגר"א סי' קע"ד). אף במצאי שבת חוה"מ אין לומר "שבוע טוב".

בהמשך לדברי המשמרת שלום, דאין אומרים והוא רחום בחוה"מ משום ד'כל דאפשר להשוות חוה"מ ליו"ט בעניינים כאלו צריך להשוות, ובה מכבד את המועדות', ראוי להזכיר עוד כמה הנהגות שראוי להתמיר בהן ובכך לכבד את המועדות כדבעי. לדוגמא:

ו. להתפלל בחוה"מ בנחת ובמתינות, ולהקפיד לומר את ההלל בשירה וניגון כבימים טובים. וכך הנהגנו בישובנו, שהש"ץ של חוה"מ, שר ומנגן את ההלל עם הציבור.

א. לכבד את חוה"מ בבגדי שבת ויו"ט, דאע"ג דהמ"ב פסק (סי' תק"ל בשעה"צ ס"ק ד') דלעניין כסות נקיה אין מחוייב כיו"ט עצמו, אלא רק יותר מימי החול, אעפ"כ הביא במ"ב (שם ס"ק א') דהמהרי"ל לבש הקט"א של שבת, וכן נהג הגר"א (מעשה רב סי' קע"ד) לפי שהוא 'קרוב ליו"ט גמור'. ולפי דברי המשמרת שלום שיש להשוות חוה"מ ליו"ט בכל מה דאפשר, א"כ ראוי להקפיד ג"כ בכסות של שבת ויו"ט. ובמשמרת שלום

ז. כתב הרמ"א (יו"ד סי' שע"ו ס"ד) שנוהגים שאין האבל ניגש להיות ש"ץ בשבת ויו"ט. וכתב הפמ"ג (או"ח סי' תרע"א משבצות זהב ס"ק סק"ח) וז"ל: 'ובחוה"מ דהוה כיו"ט, מנעתי לפעמים להניח האבל להתפלל מנחה וערבית' (וכ"ש שחרית ומוסף). וכן פסק המ"ב סי' תרע"א ס"ק מ"ד.

ח. כתב ה'שערי תשובה' (או"ח סי' ע"ר ס"ק ב') שאין אומרים 'לך דודי' ביו"ט שחל בשבת (וכך נוהגים קהילות אשכנז) משום שנראה כביוש ליו"ט שאומרים 'פני שבת נקבלה' ולא 'פני יו"ט'. ובלוח א"י

נהגו שלא להניח תפילין אפי' בצנעא וללא ברכה כדעת מרן השו"ע (או"ח סי' ל"א ס"ב) שאסר להניח מהטעם "שימי חוה"מ גם הם אות".

י. ראוי להרבות בשיעורי תורה בחוה"מ כביו"ט, וכפי שמובא בירושלמי מו"ק (פ"ב ה"ג) "אמר רבי בא בר ממל אילו היה לי מי שיימנה עמי...התרתי שיהיו עושין מלאכה בחולו של מועד... כלום אסרו לעשות מלאכה בחולו של מועד אלא כדי שיהיו אוכלין ושותין ויגעין בתורה ואינון אכלין ושותין ופחזין" עיי"ש. ועיין עוד חידושי הרמב"ן על מסכת ע"ז (דף כ"ב ע"א) וחידושי הרמב"ן על מו"ק (דף י"ב ע"א).

ז. מסקנה לדינא

הנוהגים לא לומר 'והוא רחום' בתפילת ערבית בחוה"מ יש להם אילן גדול להיתלות בו, וכן נהג מרן הגרא"ה קוק זצ"ל ובחלק מקהילות הליטאים החסידים והתימנים. וכן נהוג בקהילתנו ברמת מגשימים ת"ו. וכל מה דאפשר להשוות חוה"מ ליו"ט בעניינים כאלו צריך להשוות, ובה מכבד את המועדות. ("משמרת שלום") ונהרא ונהרא כפשטיה.

להגרי"מ טוקצ'ינסקי זצ"ל כתב שאף בשבת חוה"מ נוהגים כן. וכן מובא בפמ"ג (או"ח סי' תפ"ח א"א ס"ק א').

ולכאורה קשה, שהרי אין זה יו"ט ומה המניעה מלומר "לך דודי"? אך לפי דברינו שיש להשוות ככל האפשר את חוה"מ ליו"ט א"כ מנהג זה ברור, שהשוו שבת יו"ט לשבת חוה"מ ודו"ק.

וידועים דברי המשנה באבות (פ"ג משנה י"א) "המבזה את המועדות אין לו חלק לעוה"ב", וכתב הרע"ב (שם) דקאי על ימי חוה"מ דעושה בהן מלאכה או נוהג בהן מנהג חול באכילה ושתיה. וכ"כ רש"י (שם) ומקורו במכילתא (בא פרש ט') שגם את חוה"מ יש לכבד במאכל ובמשתה. וא"כ ראוי לנו לכבד את חוה"מ כמה שיותר, וכדברי המשמרת שלום (שם ס"ק ב') "ע"כ צריך להזהר מאד מאד (בחוה"מ) לכבדו בכל יכולתו".

וביישובנו שנהגו כמנהג מרן הראי"ה קוק זצ"ל, להימנע מלומר 'והוא רחום' בערבית בחוה"מ, מהאי טעמא ראוי להקפיד בכל הדברים הנ"ל, ובכך נוסף כבוד למועד ונהווה דוגמא וחינוך לילדינו הי"ו בחיבוב המועד. כנלענ"ד.

ט. בא"י אף בני אשכנז היוצאים ביד רמ"א